

Окремі питання

соціально-правового становища громадян похилого віку в Україні

О. В. Тищенко

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
трудового, земельного та екологічного права
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються проблеми соціально-правового становища громадян похилого віку в Україні, аналізується протиправне явище дискримінації за ознакою віку (ейджизм), розглядаються окремі аспекти практичної реалізації соціального захисту вказаної категорії громадян.

Ключові слова: громадяни похилого віку, дискримінація, ейджизм, соціальна справедливість, бідність.

Исследуются проблемы социально-правового положения граждан преклонного возраста в Украине, анализируется неправомерное явление дискриминации по признаку возраста (эйджизм), рассматриваются отдельные аспекты практической реализации социальной защиты указанной категории граждан.

Ключевые слова: граждане преклонного возраста, дискриминация, эйджизм, социальная справедливость, бедность.

The article investigates the problems of social and legal status of elderly people in Ukraine, analyzed the phenomenon of illegal discrimination based on age (eydzhyzm) examined some aspects of practical implementation of social security specified categories of citizens.

Keywords: elderly, discrimination, eydzhyzm, social justice, poverty.

Становлення держави завжди супроводжується складними процесами в соціально-економічному розвитку, що безпосередньо впливає на тенденції формування гуманістичних спрямувань в суспільстві. Саме в ці періоди простежується значне збільшення кількості тих категорій громадян, котрі потерпають від ризиків суспільних змін і потребують особливої підтримки держави. В цьому контексті аргументована позиція В. Бідака, який вказує, що необхідною умовою розв'язання проблем соціального захисту є послідовне здійснення стратегії економічного зростання та реалізація адекватної державної соціальної політики. В умовах перехідної економіки Україна спроможна захищати своє населення лише на рівні мінімальних соціальних стандартів та нормативів, що зумовлено головним чином обмеженістю фінансових ресурсів [1, 2]. Правове становище людини і громадянина, як загалом, так і окремо, зумовлюється особливостями соціального статусу, що існує в даний період розвитку суспільства і держави. Соціальний статус особи залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує. На нього впливає безліч факторів. Основними з них є праця і власність як основа формування громадянського суспільства [2, 34]. Як відзначає Г. Федоренко, в умовах нових історичних реалій особливо актуальними є, передусім, проблеми формування соціально зорієнтованої політики держави, спрямованої на забезпечення соціально-економічних, культурних прав особи [3]. Досліджуючи провідну роль соціальної політики в процесі розвитку цивілізованого суспільства, В. Скуратівський, О. Палій, Е. Лібанова наголошують на значимості соціального захисту, як комплексу організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробу-

ту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [4, 104]. В першу чергу, йдеться про необхідність державної підтримки тих категорій населення, які з огляду на їх вік, матеріальне становище, моральний стан тощо, неспроможні самостійно організувати свою життєдіяльність на відповідному для належного існування рівні. До таких категорій громадян насамперед відносяться громадяни похилого віку.

Відповідно до Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16.12.1993 р. № 3721-XII (далі – Закон «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»), громадянами похилого віку в Україні вважаються: чоловіки у віці 60 та жінки у віці 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше як півтора року [5]. В умовах сьогодення активізується питання необхідності поступового перегляду встановленого віку, що дає право на призначення пенсії, у напрямку збільшення. Відповідні зміни передбачені проектом Закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 13.12.2010 р. № 7455. Зрозуміло, що це внесе корективи у поняття «похилий вік», зміст якого базується на законодавчо встановленому віці виходу на пенсію. І хоча ці реформи насамперед спрямовані на прийдешні покоління, і їх впровадження неминуче, проте ефективність таких нововведень має бути підкріплена створенням умов для реалізації права на працю літніх громадян. Інакше ще більшого поширення на практиці набуде протиправне явище ейджизму (від лат. ageism, англ. age – вік), що означає дискримінацію за віковою ознакою. Насамперед це простежується у трудових відносинах, коли громадяни похилого

віку потерпають від пресингу роботодавців, що тягне за собою вимушене звільнення і проблеми з подальшим працевлаштуванням з огляду на вік. На ринку праці залишається незначна кількість вакансій, де при доборі кадрів нададуть перевагу літнім громадянам. Вивчаючи проблему ейджизму, О. Березіна робить висновок, що досить часто ейджизм у суспільстві зустрічається: 1) у вигляді негативних міжперсональних взаємодій, ініційованих представниками молодого покоління відносно осіб літнього й похилого віку (відсутність поваги до старих людей, образлива поведінка стосовно них, прояви недоброчливості й агресії); 2)... існуючих у сучасному суспільстві переконань, що ґрунтуються не на реальних фактах, а на застарілих поняттях про період пізньої дорослості винятково як часу регресу й занепаду, і що розглядають інтелектуальні й соціальні можливості людей похилого віку через призму їхнього віку в рамках деструктивних інволюційних змін (стереотипізація, сприйняття осіб постпенсійного віку як суспільного баласту, домінування у свідомості працездатних громадян вузько біологічного підходу до проблеми старіння й ін.); у байдужому ставленні медичного персоналу в поліклініках, санаторіях і лікарнях до осіб літнього й, тим більше, похилого віку [6]. Психологи розглядають похилий вік як кризовий період, пов'язаний з адаптацією до нових соціальних умов, як стадія переходу від зрілості до власне старості [7, 8]. Період старіння часто називають геронтогенезом (грец. *geron* – стара людина і *genesis* – походження). Це особливий період в житті людини, коли особа потребує надзвичайної уваги, підтримки, турботи зі сторони суспільства [8, 126]. В Україні проживає 13,8 відсотків пенсіонерів (більш ніж 11 млн ветеранів війни та праці), з них 2,8 млн працює [9]. Сьогодні кожний п'ятий житель України досяг

60-річного віку. Число людей 65 років і старших у 2025 р. збільшиться до 21% [10]. За класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), населення у віці від 60 до 74 років віднесено до похилого віку, від 75 до 89 – до старшого, від 90 років і старше – до довгожителі. Ця класифікація спрямована на вивчення проблем, потреб, можливостей людей похилого віку. Таких у світі нині – понад 629 мільйонів, тобто майже кожна десята людина на Землі. До 2050 р. число літніх людей у багатьох розвинених країнах збільшиться вдвічі, а загальна кількість складе 2 мільярди осіб [11]. Ці дані засвідчують про нагальну необхідність активізації уваги суспільства до потреб літніх людей, прийдешнє покоління повинно турботу про літніх людей розглядати як першочергове завдання суспільного співжиття. І хоча за останні роки кардинально змінилась оцінка ролі людей старшого покоління в житті суспільства, зростає усвідомлення як їх значимості в соціальному, економічному, політичному розвитку країни, так і у внеску в збереження морально-духовних традицій і цінностей сім'ї, роду, нації [12]. Проте ще занадто багато громадян похилого віку потерпають від незабезпеченості та самотності, відсутності належної уваги навіть зі сторони найближчих родичів, що перетворює цей період життя людини на депресивно-фаталістичне існування, без сподівань на краще. Психологи наголошують, так звана «криза пенсійного віку» концентрує в собі внутрішньособистісний конфлікт на ціннісному рівні, який виявляється у пріоритеті вітальних термінальних ціннісних орієнтацій серед системи інших цінностей та у загальних розбіжностях між ціннісними орієнтаціями та їх доступністю для осіб похилого віку; ефективність соціально-психологічної допомоги людям похилого віку забезпечується врахуванням особливостей перебудови їх ціннісно-

смысловой сфери, переорієнтації на пікові цінності та одночасного підвищення важливості периферійних ціннісних орієнтацій [13, 14]. Як правильно вказують вчені Н. Долішня, О. Мироненко, це є той період життя, коли у свідомості людини відбувається перелом, і потрібно знайти точку опори не у зовнішньому світі, а в самому собі [14]. За даними соціологічних досліджень, 85% співвітчизників, старших за шістьдесят років, відчують себе роздратованими, розлюченими без усіляких на те причин, незадоволеними життям – 78%. А 68–69% людей похилого віку вважають, що їхнє життя нікому не потрібне. За дослідженнями ООН, позитивне сприйняття старості подовжує життя в середньому на 7,5 років, наявність друзів – на 5 років, а за допомогою адекватної медичної допомоги чоловіки проживуть на 2 роки, а жінки на 7 років довше [15]. Комісія соціального розвитку Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) в своїй доповіді «Ущемлення інтересів осіб похилого віку: Виявлення випадків ущемлення інтересів осіб похилого віку та їх усунення в глобальному масштабі» запропонувала сформулювати визначення ущемлення інтересів громадян похилого віку так: «одноразова або багаторазова дія або бездіяльність в межах будь-яких взаємовідносин, які характеризуються довірою, внаслідок чого особі похилого віку наноситься шкода або емоційна травма». Крім того, випадки ущемлення інтересів осіб похилого віку було запропоновано поділити на чотири категорії: а) фізична дія (вплив); б) нанесення емоційної травми; в) фінансова експлуатація; г) відсутність догляду [16, 26]. Крім цього, в Україні досить поширеним є прояв ущемлення інтересів громадян похилого віку у формі відсутності догляду. Комісія соціального розвитку ООН розглядає відсутність догляду як бездіяльність у задоволенні потреб іншої особи, яка вияв-

ляється у: а) відсутності належного харчування, чистого одягу, безпечного і зручного житлового приміщення, якісного медичного обслуговування і засобів особистої гігієни; б) позбавлення особи соціальних контактів; в) відсутності спеціальних медичних препаратів і засобів, якщо у них є потреба; г) відсутності захисту від фізичної шкоди і необхідного нагляду. Особа, яка турбується, може недостатньо піклуватись, внаслідок недостатньої інформації, навичок, зацікавленості або ресурсів. Про відсутність догляду свідчить цілий спектр фізіологічних симптомів: погане самопочуття, наприклад, блідість, обвітрені губи, недостатня вага, брудний одяг, тремтіння, відсутність допоміжних пристосувань і засобів, антисанітарний стан тіла, відкриті ураження шкіри або слизової оболонки рота, погіршення фізіологічного і психічного стану. Недостатність догляду може також виявлятися у необґрунтованому ущемленні свободи і надмірному застосуванні лікарських засобів [17, 27-28]. Відповідно до Гонконгської декларації відносно поганого поводження з людьми похилого віку, прийнятої на 41-й Всесвітній медичній асамблеї у 1989 р., люди похилого віку можуть страждати від таких патологічних проблем, як моторні і психічні порушення, розлади орієнтації. Тому таким людям необхідна допомога у здійсненні їх повсякденної діяльності, що, в свою чергу, призводить до залежності. Така ситуація може спричинити, що особи похилого віку будуть сприйматися їх сім'ями та суспільством як зайвий тягар, а звідси допомога та догляд за ними будуть зведені до мінімуму. Необхідність протидії цій практиці зобов'язує розглянути проблему поганого поводження з людьми похилого віку. Погане поводження з людьми похилого віку може проявлятися у вигляді фізичного, психологічного, фінансового і/або матеріального, медичного недбалого

ставлення і забутої. Відмінності у визначенні поганого поводження з людьми похилого віку демонструють труднощі в порівнянні фактів, які свідчать про причини та природу цієї проблеми. Було запропоновано безліч гіпотез щодо етіології поганого поводження з людьми похилого віку, в тому числі: залежність від інших при забезпеченні догляду; відсутність тісних сімейних зв'язків; насильство в сім'ї; відсутність фінансових джерел; психопатологія тих, хто погано поводиться; відсутність підтримки суспільства; а також інституціональні фактори: невисока заробітна плата і погані умови праці породжують песимістичний погляд на життя в осіб, які здійснюють догляд за людьми похилого віку, що призводить до відсутності піклування про них [18, 67]. З метою активізації уваги до проблем громадян похилого віку в Україні було підготовлено проект Закону «Про запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку в Україні» від 01.11.2005 р. № 8367. Як бачимо з назви, у цьому документі розрізняються поняття «особи літнього віку» та «особи похилого віку», а саме: особи літнього віку – чоловіки і жінки віком старші 50 років, які не є особами похилого віку; особи похилого віку – чоловіки віком 60 і жінки віком 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року [19]. Попри певні дискусійні лінгвістичні аспекти, такий підхід заслуговує на увагу хоча б тому, що дискримінація за ознакою віку торкається не лише осіб пенсійного віку, а й інших осіб, які не досягли похилого віку, але повною мірою відчувають на собі негативний вплив дискримінації за ознакою віку. Тим паче, поняття «літня особа» в міжнародних нормативних актах за своїм змістом не розглядається як синонім поняття «особи похилого віку». Відповідний висновок можна зробити зі змісту Ре-

комендації Міжнародної організації праці № 162 щодо літніх працівників від 4.10.1980 р., де в загальних положеннях вказано, що згадана Рекомендація поширюється на всіх працівників, які з віком можуть відчувати труднощі в галузі праці та занять [20, 54]. Разом з тим, з етимологічної позиції поняття «літній» свідчить про досягнення особою певного віку, що безпосередньо впливає на можливість щодо організації свого життя. Зрозуміло, що такий поділ є досить умовним. Законопроект «Про запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку в Україні» визначені основні засади запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку. До них, зокрема, віднесені: державна підтримка, сприяння та захист прав; законність; об'єктивність; справедливість; неупередженість; впровадження світових стандартів рівності прав та виконання загально визначених принципів і норм міжнародного права, а також відповідних міжнародних зобов'язань України. Також запропоновані такі основні напрями діяльності держави із забезпечення запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку: 1) розроблення та прийняття законів, нормативно-правових актів, які спрямовані на запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку; 2) застосування в усіх сферах суспільного життя необхідних заходів для запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку, забезпечення користування особами літнього і похилого віку їхніми правами та свободами; 3) утримання від будь-яких дискримінаційних діянь, які порушують рівність прав осіб літнього і похилого віку порівняно з іншими особами; 4) виховання та пропаганда у суспільстві поваги та шанобливого ставлення до осіб літнього і похилого віку [21].

В умовах сьогодення, однією з проблемних категорій громадян похило-

го віку в Україні є громадяни, які, досягнувши похилого віку, не мають права на пенсію. Згідно з Законом України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18.05.2004 р. № 1727-IV, особою, яка не має права на пенсію, вважається особа, яка досягла віку (чоловік – 63 років, жінка – 58 років) та не має права на пенсію відповідно до чинного законодавства. Ці особи мають право на державну соціальну допомогу у розмірі 30% відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність [22]. Дискусійність питання полягає в тому, що необхідність підтримки даної категорії громадян похилого віку зумовлена тим, що ч. 3 ст. 46 Конституції України проголошено, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [23]. Тому встановлення державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, у розмірі 30% прожиткового мінімуму для непрацездатних громадян прямо суперечить Конституції України, проте ідейне налаштування будь-якого навіть найгуманнішого соціально свідомого суспільства вимагає певної відповідності вкладеного і отриманого від держави. Фактично мова йде про встановлення так званої соціальної справедливості як умовного критерію розподілу матеріальних благ. Ще Арістотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага [24, 68]. Але, можливо, в тому й полягає сучасне розуміння соціальної справедливості, щоб забезпечити державну турботу про всіх без винятку членів суспільства, така політика підсилює сутність соціальної держави, спрямованої забезпечити громадян у сфері матеріаль-

них статків. Як слушно вказує Н. Краснова, гуманність і справедливість законів у тому, щоб створити рівні умови найбільш повного самоствердження для всіх членів суспільства і адекватно оцінити якість їх діяльності та їх багатогранну соціальну цінність. Проблема нерівних здібностей знімається створенням рівноправних умов соціального розвитку і відповідних винагород. Коли держава допускає недооцінку або переоцінку діяльності людей, вона порушує принципи справедливості людей, що проявляється в майновому розшаруванні і моральному відчуженні [25]. В цій частині нам імпує думка В. Сокурєнка, який підкреслює, що важлива роль у становленні нашого суспільства повинна належати соціальній справедливості, яка в сучасних умовах виступає визначальним чинником демократизації та стабілізації суспільного розвитку, подолання наслідків тоталітарного режиму, зародження цивілізованих засад розбудови української демократичної державності. Саме в умовах перехідного періоду, масштабних соціально-економічних та державно-правових реформ соціальна справедливість набуває особливого значення [26, 3].

Як бачимо, в сучасних умовах нагальною є потреба вдосконалення законодавства, яке регулює функціонування системи соціального захисту населення. Залишається актуальною проблема наявності в законодавстві значного масиву норм, що мають декларативний характер і суто номінально виконують гарантійні функції. Зазначений стан речей не сприяє підтримці життєдіяльності такої соціально вразливої групи населення, як громадяни похилого віку. Слід погодитися з точкою зору І. Чиркіної, яка вважає, що створення оптимальної системи соціального захисту передбачає зміну соціальних функцій держави. З одного боку, вона повинна створювати умови для того, щоб на-

селення мало змогу власними силами вирішувати більшість соціальних проблем. З другого боку, необхідно надавати певну допомогу громадянам та їх родинам, якщо вони не можуть власними силами з різних причин (хвороба, інвалідність, похилий вік тощо) підтримувати необхідний мінімальний життєвий рівень [27]. Вказаним категоріям громадян необхідний особливий правовий захист. На думку В. Пузирного, під «особливим правовим захистом» слід розуміти комплекс правових, економічних, організаційних та інших заходів, які здійснюються щодо окремих категорій осіб з метою створення рівних з іншими членами суспільства можливостей реалізації цими категоріями осіб прав і свобод [28, 12]. Але впровадити в життя «особливий правовий захист» для тих категорій громадян, які потребують допомоги, можливо за умови побудови такої стратегії соціально-правової політики, коли боротьба з бідністю, за гідні умови життя людей, стане першочерговим завданням держави. Ця основоположна мета була покладена в Указ Президента України «Про невідкладні заходи з подолання бідності» від 26.02.2010 р. № 274, в якому наголошується, що якнайшвидше подолання бідності – одна з найбільш важливих проблем суспільства, від якої страждає значна частина населення України, насамперед сім'ї з дітьми, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безробітні, інваліди, пенсіонери, бездомні громадяни, безпритульні діти, і яка суттєво обмежує можливості людського розвитку, породжує масштабні соціальні конфлікти, становить загрозу єдності суспільства та національній безпеці України. Тому необхідно визначити подолання бідності, перш за все, її найгостріших проявів, найважливішим пріоритетом у здійсненні реформ в Україні – соціальній державі, яка має на меті впровадження європейських стандартів життя

[29]. Сьогодення вимагає нових підходів у вирішенні вагомих державницьких завдань, насамперед потребує переосмислення та реформування система соціального захисту населення, необхідно забезпечити чітке та злагоджене функціонування її механізмів, що дозволить дієво реалізувати конституційне право громадян похилого віку на соціальний захист.

Література

1. *Бідак В. Я.* Соціальний захист населення та вдосконалення державних механізмів його регулювання : дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / В. Я. Бідак; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2004. – 20 с.
2. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / Пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. *Федоренко Г. О.* Проблеми консолідації суспільства та держави: деякі загально-теоретичні та політико-правові аспекти в умовах нових історичних реалій. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>
4. *Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е.* Соціальна політика. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – 265 с.
5. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 р. № 3721-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 4. – Ст. 18.
6. *Березіна О. О.* Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку. – Режим доступу : <http://www.psy-science.com.ua>
7. *Порсева Х. О.* Психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб похилого віку. Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Порсева Христина Олегівна; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2005. – 21 с.
8. *Тищенко О. В.* Соціальна робота та права людини : навч. посіб. – К. : ВГЛ «Обрії», 2010. – 240 с.

9. 1 жовтня – міжнародний день громадян похилого віку. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua>
10. *Каць Р. В., Семеняченко І. В., Сквіра Л. О.* Центр соціальної активності громадян : методич. посібник, 2009. – Режим доступу: <http://www.frgk.com.ua>
11. Режим доступу : <http://www.experts.in.ua>
12. *Орлюк Н.* Стратегія розвитку соціального забезпечення людей похилого віку на прикладі ветеранів Вінниччини // Теоретичні та практичні питання державотворення on-line // Зб. наук. праць ОРІДУ НАДУ при Президентові України. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://www.library.oridu.odessa.ua>
13. *Порсева Х. О.* Вказ. пр.
14. *Долішня Н., Мироненко О.* Депресія у похилому віці: психологічні, психіатричні та соціальні проблеми. – Режим доступу : <http://neuro.health-ua.com>
15. *Носальська І.* Старість – це не інша планета. – Режим доступу : <http://community.livejournal.com>
16. Ущемлення інтересів осіб похилого віку: Виявлення випадків ущемлення інтересів осіб похилого віку та їх усунення в глобальному масштабі // Світовий екологічний журнал. – 2002. – № 4. – Зб. 13.
17. Там само. – С. 27–28.
18. Права человека и профессиональная ответственность врача в документах международных организаций. – К. : Сфера, 1999.
19. <http://zakon.rada.gov.ua>
20. Міжнародне законодавство про охорону праці, Конвенції та рекомендації МОП. – К., 1997. – 267 с.
21. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
22. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам: Закон України від 18.05.2004 р. № 1727-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 33–34. – Ст. 404.
23. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
24. *Мальцев Г. В.* Социальная справедливость и право. – М., 1977. – 274 с.
25. *Краснова Н. М.* Моральні та соціальні аспекти поняття справедливості. – Режим доступу : <http://ntsaphil.univ.kiev.ua>
26. *Сокуренько В. В.* Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Сокуренько Валерій Васильович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 189 арк. – Бібліогр. : арк. 167–189.
27. *Чиркіна І. Ю.* Сучасні напрямки соціального захисту різних верств населення України. – Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua>
28. *Пузирний В. Ф.* Правове регулювання праці осіб, які вимагають особливо-го захисту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Пузирний Вячеслав Федосійович; Одеська національна юридична академія. – О., 2006. – 18 с.
29. Про невідкладні заходи з подолання бідності : Указ Президента України від 26.02.2010 № 274. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>